

Muhidin Pelesić

University of Sarajevo – Institute for history
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

ISELJAVANJE BOŠNJAKA IZ DRUŠTVA-MATICE U DRUŠTVO-UTOČIŠTA

(Imena i brojevi)

Apstrakt: Studija je zamišljena i realizirana tako da ponudi varijaciju na temu povezivanja historiografije sa historijskom demografijom. Povezivanje ovih znanosti, njihovih vrijednosti i metodologija, rezultat će formiranjem integralnog, naprednog sistema istraživanja, posebno manje poznatih i historijski kompliciranih demografskih problema. Ostvarenjem ovog cilja obje znanosti biće na dobitku: historiografija će posebno dobiti razvojni poticaj kroz memoriranje novih iskustava unutar demografske historije, kao legitimnog dijela proširenog i poboljšanog sistema historiografskih znanosti. Integriranje spomenutih znanosti i njihovih derivata na realizaciji zahtjevnih projekata bitno poboljšava kvalitete i trajnost rezultata istraživanja, njihovu znanstvenu i društvenu primjenjivost. To je tek uvod u provjere razvojnih mogućnosti Nove napredne historiografije (Nnh) u jednom segmentu inter-regionalnih, evroazijskih, migracija Bošnjaka u Osmansko carstvo za vrijeme austrougarske okupacije i uprave nad Bosnom i Hercegovinom.

Ključne riječi: *Bošnjački muhadžiri, iseljenici, Bosna i Hercegovina, bosanski jezik u društvu-matici i društvu-utočištu, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska, bajke o brojevima: milionmanije, efekat migracijske pračke*

Abstract: The study has been conceived and implemented in a manner that will create variations on linking historiography and historical demography. Linking these two sciences, as well as their values and

methodology, will result in the formation of an integral and advanced system of research, especially in the case of lesser known and historically complex demographic issues. With the fulfilment of this goal, both sciences will have certain benefits: historiography will now feature a development incentive through acquiring and obtaining new experiences within the demographic history, as a legitimate part of an expanded and improved system of historiographic sciences. Integrating the aforementioned sciences and their derivatives during the implementation of demanding projects will greatly improve the quality and durability of research, their scientific and social applicability. This is only an introduction in testing development opportunities of the New Advanced Historiography (NAH) in one segment dealing with the inter-regional and Euroasian migration of Bosniaks in the Ottoman Empire during the Austro-Hungarian occupation and governance of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *Bosnian Muhajiruns, emigrants, Bosnia and Herzegovina, Bosnian language in society in the country of origin and the country of asylum, Ottoman Empire, Austro-Hungarian, Misunderstanding the data: million mania, the effect slippery slope of the migration*

Pristup temi

Sve ljudske osobine teku čovjekom, od srca do uma, dvosmjerno sabirući u njemu ličnu i historiju njegove zajednice koje, skupa, upija jedinstvena, zajednička, historija čovječanstva. Povjerenje u vlastitu ljudskost uzdiže i pojedince i zajednice u neslućene visine plemenitosti i znanja. Sumnja u ljudskost, na drugoj strani, unižava i pojedince i zajednice i poništava njihove vrijednosti do krajnjih atavističkih sebičnosti, strahova, bestidnog neznanja i inada. Kada se dođe do te ivice, počinju unutarnji i vanjski sukobi, zločini, razaranja, progoni.

Slom otpora u bosanskohercegovačko-austrougarskom ratu 1878. godine, okupacija zemlje i, ovdje posebno posmatrano, iseljavanje Bošnjaka uzrokovali su u historiji tog i susjednih naroda ogromne promjene, čije se posljedice i danas osjećaju na balkanskom potkontinentu. Historiografija nije ostavila dovoljno kvalitetnih rezultata istraživanja ove teme. Može se kazati, da su preduzeta mjerenja i sondiranja historiografskog terena i da još traje kopanje temelja spomenute tematske zgrade u historiografskom megalopolisu. Nije nevažnim ni neprimijećenim na evroazijskom prostoru, tada niti danas, ocijenjeno iseljavanje Bošnjaka. Radi se o malom, ali čvrstom, za svoju zemlju do krajnjih granica izdržljivosti povezanom narodu. Takav, kakav je bio, dao je Osmanskom carstvu u četiri i po

stoljeća veliki broj graditelja i čuvara: učenjaka, umjetnika, državnika, vojnika.¹ I još više ljudi koji su svojim radom na zemlji, u zanatstvu, graditeljstvu, trgovini i u drugim važnim poslovima davali opskrbu naprijed spomenutima. Bez njihovog rada i truda, zajednica i njeni uglednici ne bi ni nastali ni opstali. Njihova imena i rodovi manje su isticani u historiografiji, ali nisu nepoznati ni zaboravljeni. Sačuvani dokumenti čuvaju priče i o njihovim životima. Kao svaki narod na svijetu, Bošnjaci su ostavili svoje tragove u historiji zemlje porijekla i u zemljama iseljeničtva. Kao svi narodi svijeta, Bošnjaci čuvaju naslijeđe vlastitog identiteta u zemlji porijekla i iza njenog horizonta.

Neka od prvih, od zaborava sačuvanih, imena iseljenika iz Bosne i Hercegovine 1878. godine

Dijelove okvira teme koju će predstaviti ovim radom, autor je prepoznao u dva publicirana teksta,² ali tek poslije istraživanja jednog, ranije nepoznatog, arhivskog fonda.³ Osmanski “činovnici, oficiri i vojnici” bili su u velikoj neizvjesnosti šta će biti sa njima poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. U to vrijeme, oktobra 1878. godine, “došao je u Bosnu turski pukovnik Omer-beg, da sredi neka pitanja oko povratka Osmanlija”.⁴ To nije bilo lahko organizirati u uvjetima grubih austrougarskih “netaktičnosti i okrutnosti okupacijske vojske, vojnih vlasti i dijela najodgovornijih osoba”. Za vrijeme uprave generala Filipovića

¹ Dr Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*; isti autor, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Svjetlost, Sarajevo, 1986 (navedeni naslovi publicirani su u jednoj knjizi); Dr Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Biobibliografija)*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

² Rade Petrović, “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini” u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978]*. Zbornik radova, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8, Sarajevo 1979, 15-69; Edin Radušić, “Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu” u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009*, Zbornik radova, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011, 33-53.

³ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Zbirka Varia [1829-1963], (dalje: ZV). Činjenice su se poklopile i umrežile još 2011. godine. Autor ih je evidentirao i arhivirao, nastavljajući druga istraživanja. Tako je ovaj tekst sedam godina čekao priliku i vrijeme da bude napisan i publiciran.

⁴ R. Petrović, navedeno djelo, 66.

ukidane su osmanske upravne i sudske institucije, osmanski zvaničnici tjerani su sa njihovih pozicija. To je posebno bila praksa u Bosni. Nasuprot Filipovićevom primjeru, general Jovanović je, sprovodeći smjenu osmanske vlasti, zadržao u Hercegovini osmanske institucije i činovnike. Nisu koordinirano osnivane nove institucije, da zamijene one koje su bile nabrzinu ukidane. Nebriga i nemar za posljedice neregularnosti bili su, prema britanskom konzulu u Sarajevu Edwardu Freemanu, “prateća pojava” Filipovićeve uprave. Kao da su svi odahnuli, kada je Filipović napustio Bosnu. U velikom dijelu okupirane zemlje bio je prekinut kontinuitet vlasti. Ni krajem te, okupacijske, godine pridošli austrougarski civilni činovnici nisu uspijevali da se snađu u plimi nevolja i problema. Austrougarske vojne vlasti nisu im nimalo olakšale posao. Uništavani su arhivi. Čak, prema izvještaju britanskog konzula, “nakon što su odmah po okupaciji Sarajeva svi turski vladini arhivski dokumenti prodati pod stari papir, sada (civilni austrougarski činovnici – op. M.P.) nemaju ništa da im bude uputa u njihovim obavezama”. Općenito, muslimani su osjećali nesigurnost u uvjetima njihove potpune izloženosti na milost novim vlastima, čak i kada se postupanje prema njima počelo postepeno normalizirati.⁵

Sačuvana arhiva, iz prve polovine oktobra 1878. godine, pruža dragocjene podatke o prvim zvaničnim muslimanskim iseljenicima iz okupirane Bosne i Hercegovine. Radi se o molbama upućenim generalu Filipoviću i “General Komandi” za pomoć i intervenciju kod iseljavanja u Osmansko carstvo. Dokumenti pripadaju rukopisnoj arhivskoj građi i svjedoče, između ostalog, o tadašnjim oblicima svakodnevne upotrebe bosanskog jezika. Zbog toga će, osim zbog njihovog tematskog sadržaja, ovi dokumenti biti iscrpnije citirani. Neki od pisara i službenika bili su manje ili više pismeni i slično suosjećajni prema patnji tražilaca pomoći i prava na iseljavanje, što čitaoci lahko mogu zapaziti i prepoznati.

Prvu od ovih pronađenih molbi poslale su supruge dvojice osmanskih kolasa (podmajora), jednog bimbaše (majora) i dvojice juzbaša (kapetana) 1. bataljona. Prema službenom uvodu u spomenuti dokument, koji je napisan ćirilicom, one su molile, da im “se dade pripomoć jer ide zima, a one su s nejakom djecom(...) bez ikakvih sredstava, jer su im muževi kao otomanski oficiri, internirani. Nevolja ovih žena je vrlo dirljivo opisana”, komentirao je nepoznati službenik. Iz dokumenta, pisanim latiničnim krasnopisom, doznajemo, da su sve ove žene bile iz “strani(h) pokra(j)ina(...)i u tuđoj zemlji i među nemilosrdnim tuđinstvom nalazeći se žalostne(...)ne imajući utjehe”. U strahu “na predvečeriju crne zime (podvučeno u tekstu – op. M.P.) (...)manjka i hljeb svagdašnji(...)sve ono drugo što je(...)nuženo svakoj i najsiromašnijoj familiji(...) Dakle nalazeće se mi brez

⁵ E. Radušić, navedeno djelo, 40-44, 46.

kuće naše, bez ogrijeva a navlastito bez novaca(...)u ovoj nevolji dočekali teže i žalosnije(...)i da Bog sakloni(...)nevinna naša djeca skapaju od gladi!” Očito savjetovane od pisara, koji im je zapisao molbu, nesretne žene su najponiznije “smireno proseći da u ime Boga i Milostivoga Cesara i Kralja našega Franc Josipa I uzevši u(...)kritični naš položaj putem milostinje nama i našoj sirotoj djeci(...)smilujete se kojekakvu novčanu pripomoć, tako da bi mogle s našim nejakim(...)živu glavu iznijeti ostajući u podpunoj nadi a kroz to(...)stignut, hoće Milostivoga Cesara amnestija (podvučeno u tekstu – op. M.P.) po kojoj će se na bolje obrnuti naše življenje”.

U dodatku molbe je imenik članova porodica, “koje se nalaze u Sarajevu”, peterice osmanskih oficira “internirani(h) u Austro Ugarske Pokrajine”

(...)1. Said-Age Kolasa /pod Majora/(...)ima, Aiša žena i jedno dijete(...) 2. Mahmud Efendije Bimbaše(...)Šerifa žena, matimu i dvoje djeteti(...) 3. Hamdi Beg, Kolas, pod Major(...)ima, Murada žena i troje djeteti(...) 4. Omer Aga, Juzbaši(...)ima: Nazu ženu i jedno dijete(...) 5. Osman Beg. Juzbaši p. Kapitan(...)ima Mejra žena i troje djeteti”.

Naglašeno je, da je to “Najponiznija Molbenica” kojom se spomenute žene nadaju “da putem milostinje dade im se koja pripomoć u novcu za moć živjeti”.⁶

Druga molba napisana je prema istom obrascu. Ovdje je priložen “imenik četiri familije internirani(h) častnika turske vojske koje se sada nalaze u Sarajevu(...) 1. Abdula(h) Ef. Tabor Imam 1. Bataljona lovaca ima: Nefa žena i dvoje djetet svega(...) 2. Emrula(h) Tufekčij.(a), puškar (oružar – op. M.P.) 1. Bataljona(...)ima: Atiju, Mater i dijete svega 3 čeljadi, 3. Mehmed Tufekčij. pušk. 1. reg. 1. Batalj, ima: Rukija žena i dvoje djetet(...) 4. Smaila Tufekčij pušk. 1. tabora redife ima: Mejra žena i jedno dijete”. I ovom molbom očekivalo se od generala Filipovića da “odobri pripomoć, da se prehrane” jer “nemaju nikakvih sredstava za život”. Očevidno, isti gore spomenuti službenik koji je pisao ćirilicom, komentirao je: “Vrlo dirljiva molba”.⁷

Nešto drukčiji i, također, težak bio je slučaj grupe izbjeglica “iz Lovče u Bugarskoj” koji su još za “tursko-ruskoga rata ima već godina i pol dana izbjegli u Selanik-Istambol i još kojekuda tumarasmo i doprijesmo do ove zemlje dok ima već 3 mjeseca da stanujemo u Sarajevu. Zažalivši naše sirotno stanje i uzevši(...) teški naš položaj turska bivša vlada(...)nam po pol oka (jedna òka težila je 1,283 kg – op. M.P.) hljeba na dan i na svaku glavu koje(...)samo jedan mjesec jerbo zateče pobuna i zauzeće ove zemlje(...)u koji čas nam bi prekinuto davanje(...)

⁶ HAS, kut. 1, ZV-47. Sarajevo 7.10.1878.

⁷ HAS, kut. 1, ZV-48. Sarajevo 8.10.1878.

Veoma dobro je poznato(...)tužno naše prebivanje u tuđinstvu nepoznajuć jezika, nejmajuć kuće nit kućišta, neimajuć novaca, podpora nit ruka pomoći(...)nam nije nikako moguće ovdje nadalje baviti se niti moći živjeti, pak prisiljeni tim glavnim uzrocima(...)odlučismo poći u Istambol(...)i na siromaški(...)neimajuć mi(...)putni trošak(...)utičemo se koljenopriklono(...)u ime milostinje(...)nam koju mu drago pripomoć novčanu kojom bi mogli preduzeti odlučeno putovanje za Istambol". Molba je bila upućena u ime "16 čeljadi u 4 familije", kako slijedi: "1. Eder Beg (sa) sinovima: Ali i Mehmed, kćeri: Ilhma i Illčet(...) 2. Ahmet Efendi - , matimu Hatidja, sestra Alzdejan(...) 3. Osman-, ženamu Ilajša-, kći Šefkad(...) 4. Mustafa-, ženamu Abiba, sin: Mehmed, kćeri: Zelija i Zohra". Na kraju je navedeno, da je Eder-begu izdat pasoš na osnovu usmenog "izvještaja g. kajmakama fojničkoga".⁸

Nuriya, supruga interniranog tobdžijskog mulazima (artiljerijskog poručnika) Ahmeda, "imajući dvoje djece, i dve neviste; a nema odaklena tu familiju izraniti, želila bi otići kod rodbinu u Carigradu sa svom familijom. Umoljava Visokoslavna vlast, da blagoizvoli odobriti putni trošak za svu familiju, i putni list za otići tamo u Carigradu".⁹ Slično njoj, "Fejzulah Fehim, carskoturski kapetan redifne (rezervne – op. M.P.) vojske rodom iz Prištine" molio je za pomoć i pasoš da, zajedno sa svojom ženom, napusti Bosnu i "preko Metković-Dubrovnik" otputuju "za Drač u Albaniju, odakle mi je rodom žena i familija(...) prijatelji i pak isti lako će mi pomoći i familiju odpraviti za Monastir (Bitola u Makedoniji – op. M.P.) a ja ću za Istambol". Ovaj osmanski oficir molio je od generala "Filipovića preporuku" da njega i suprugu preveze brod austrijskog Lloyda.¹⁰ "Carsko-turski" oficiri nekadašnjeg "I tabora sarajevske žandarmerije" Sulejman Jakubović iz Hercegovine i Smajil (na kraju dokumenta spominje se kao Ismail) Jakirić iz Glamoča zamolili su "kojekakvu novčanu pripomoć za moći otputovati i Istambul i dotični pasoš" jer su im obustavljena ranija primanja. Osjećali su se "kao smeteni" i nisu znali "kud kamo okrenuti se". Kao vojnici nisu mogli prihvatiti svakakav posao, "pa u ovoj pometnji neimajući novaca" odlučili su se otputovati u Istanbul i tamo potražiti novu priliku za preživljavanje.¹¹ I na kraju je slučaj Vehbi-efendije, bivšeg osmanskog kajmakama "pri prošloj turskoj vladi neimajuć jezika bosanskog nit na čemu ovdje živjeti neotložno odlučijo sam poći za Istambol potražiti onamo uhljebljenije(...)stajati brez službe i plaće morao sam mučno živjeti(...)nejmam na čem uzdržat(...)put

⁸ HAS, kut. 1, ZV-49, Sarajevo 10.10.1878.

⁹ HAS, kut. 1, ZV-50, Sarajevo 11.10.1878.

¹⁰ HAS, kut. 1, ZV-51, Sarajevo 12.10.1878.

¹¹ HAS, kut. 1, ZV-53, Sarajevo 14.10.1878.

trošak i neimajući kud kamo utičem se(...)gen. Filippovića i najučtivije molim da(...)blagoizvoli odredit mi koju sumu novaca, i uime putnog troška do Istambola i koje ako ima(...)molim(...)pasoš".¹²

Bili su to vidljivi znakovi nestanka osmanske Bosne. Osmanlije, uključujući među njih i režimske Bošnjake, koje su na Zapadu stereotipno posmatrali kao sirove, divlje, neobrazovane, bezosjećajne klipane, učtivo su molili sirove, bahate, nemarne i, uglavnom, u poznavanje Istoka neupućene austrougarske vojne i civilne dužnosnike, za pravo na pomoć i iseljavanje iz Bosne i Hercegovine. Cilj ovog odjeljka studije jeste: spasiti od zaborava 1878. godine zabilježena imena nekih od prvih muslimanskih iseljenika iz tek okupirane Bosne i Hercegovine. Praćenje tragova njihovih i drugih iseljeničkih priča pripada posebnoj temi i drugačijim istraživanjima.

Iseljeničke milionmanije: ponornice bajki o velikim brojevima malobrojnih naroda

Temeljna snaga svake nacije jeste u matičnom društvu, na domicilnoj teritoriji, makar na jednom njenom dijelu dovoljnom za opstanak i mogućnost, zbog objektivnih teških okolnosti, određene mjere usporenog razvoja, do boljih prilika. Iseljeničtvo je dopunska snaga, koju razumne politike zrelih i odlučnih nacija tretiraju sa poštovanjem. One grade mostove suradnje između društava-matica i društava-utočišta koja su iseljenici, silom prilika, izabrali za svoj novi dom. Tako društva-matice pomažu sebi, svojim iseljenicima i njihovim društvima-utočištima.

Formuliranje i propagiranje bajki o velikim, preuveličanim, brojevima pripadnika nekih balkanskih nacija u istočnoj i zapadnoj dijaspori (ili u objema) kreira propagandnu maglu političko-interesne stvarnosti. To je alarm koji svjedoči o namjeri cjeline, ili dijela vođstva pojedine nacionalne, ili vjerske, zajednice u poduhvatu instaliranja dodatnog elementa osiguranja zbog realne, ili manipulirane, predstave o opasnosti po njen opstanak. U osnovi, iseljeničke milionmanije su pogodna sredstva za nacionalne/nacionalističke budnice i uspavanke, zavisno od historijskog trenutka i ofanzivnih ili defanzivnih potreba i namjera aktuelnih vlasti i njihovih ideologija. Kako je na, krizama i ratovima, uzdrmanom Balkanu i Bliskom istoku prečesto interes dominirajuća ideologija – realistični pesimizam je domicilni ekvivalent umjerenom optimizmu u nekom drugom, mirnijem i sretnijem, dijelu svijeta.

¹² HAS, kut. 1, ZV-54, Sarajevo 15.10.1878.

Radi se o proizvodnji iluzija sigurnosti unutar malih nacija, koje žive u susjedstvu, također, malih ili tek nešto brojnijih nacija koje se, isto tako, hrane i brane vlastitim iseljeničkim milionmanijama. Tu su, u sklop nacionalističkih ideologija, dodati mitovi o drevnom porijeklu, blistavim postignućima srednjovjekovnih državnosti, porazima, osujećenom historijskom napretku i propaganda, navodne, misije da se, u vlastitu korist, uništi ili potčini prisutnost drugih religija, da se pasiviziraju i nacionaliziraju preostali dijelovi brojčano manjih, susjednih, nacija i prisvoje njihove teritorije i resursi. Kada tome dodamo vanjske faktore, od dekadentnih, operetnih do zaista ozbiljnih i opasnih velikih i srednje velikih sila, dobijemo hladnim interesima i vrelim emocijama natopljene požare kriza i ratova koji, u dužem trajanju, funkcioniraju kao destruktivni sistem, otvoren za sve veći broj učesnika. Bio je to kratki opis tek nekih od aksioma za definiranje formula izračuna efekata historija Balkana i Bliskog istoka, u drevnim interregionalnim, kolonijalnim interkontinentalnim i u modernim, globalnim odnosima.

Površno čitanje historija Balkana i Bliskog istoka navodi na zaključak, da tamo, navodno, ništa nije nemoguće i da je, gotovo, sve moguće. Problemi Balkana i Bliskog istoka često nastaju i razvijaju se zapadnije i istočnije od tih regija; na Balkanu i na Bliskom istoku oni se dešavaju i eskaliraju. Historijska glavnicu odlazi iz tih regija kojima ostaje otplata duga i kamata. Cijena je veliko, sistemsko, zaostajanje: demografsko, ekonomsko, političko, kulturno. Razvojne komponente krizama i ratovima pogođenih društava, često većeg dijela spomenutih regija, gube korak sa vlastitim potrebama i ne doprinose ni sebi, niti širem okruženju koliko bi, realno, u mirnijem okruženju, to mogli biti u stanju. Demografsko opadanje jednog naroda, utiče, ne samo, na njegovo destabiliziranje, kao i njegove matične zemlje, nego, najmanje, i na susjedne zemlje i tamošnje narode. To dokazuje iseljavanje Bošnjaka.

U hronologiji spominjanja broja iseljenika, odmah poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, postoje različita tumačenja istih podataka, čak i onih sadržanih u istim dokumentima. R. Petrović se u svome radu pozvao na izvještaj britanskog konzula od 7.12.1878. godine, prema kojem ovaj zna za "oko 50.000 Bosanaca koji kreću prema Carigradu".¹³ Trideset i dvije godine poslije Petrovića, E. Radušić je drugačije tumačio istu Freemanovu depešu. Prema njemu, britanski konzul "komentirajući vijest o planiranoj emigraciji 50.000 ljudi(...) iznosi mišljenje da je broj iseljenika o kojem se priča mnogo preuveličan". Radušić je zastupao stav, da je "loš tretman muslimana u prvim mjesecima nakon okupacije", jednim dijelom, uticao "i na iseljavanje muslimana u Tursku".¹⁴

¹³ R. Petrović, navedeno djelo, 65.

¹⁴ E. Radušić, navedeno djelo, 48.

Dvije godine prije Petrovića, Skender Rizaj publicirao je svoju interpretaciju spomenutog britanskog izvještaja: “50.000 duša iz Bosne je krenulo za Istanbul”. Otad je, izgleda, započeto korištenje ovog broja kao, navodne, činjenice koja se *desila*. U stvarnosti, radilo se o *moгуćnosti* sa kojom se, očevidno, računalo da bi se, u tom obimu, *mogla desiti*. Rizaj se, u istom radu, pozvao na jedan francuski izvor od 3.1.1879. godine, o kome je informaciju preuzeo preko Bilâla N. Şimşira, da se “u Makedoniji(...)nalazi 50-60.000 porodica muhadžira, što iz Bugarske, a što iz Bosne i Hercegovine, koji ne žele da pređu u Anadoliju, već se nadaju da će se vratiti sa oružjem u ruci na svoja ognjišta”.¹⁵

¹⁵ Skender Rizaj, “O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)” u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine. (Tom II), [Sarajevo – Ilidža, 1-3. oktobra 1975.]*. Zbornik radova, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 4, Sarajevo 1977, 194.

Već drugo stoljeće traju nepoznanice o brojevima, posebno bošnjačkih, iseljenika iz balkanskih zemalja. Zadnje dvije decenije prisutna je repeticija poznatoga uz dodatke, iz toga izvedenih invalidnih domišljanja. To su posljedice masovne montaže tekstova bez uvida u dostupne arhivske fondove, koji su bitni temelji za historiografsko rekonstruiranje historijske stvarnosti. Repeticijom velikog broja tuđih znanstvenih rezultata (citatomanijom), spojenih i maskiranih u, navodno, novi rad ne stiće se dobra znanstvena reputacija. To je balon tranzicijske sapunice. Znanost i zajednica nemaju koristi od takvog pristupa. Glavni gubitnik je javnost, uskraćena za edukaciju činjenicama i razvojno-poticajnim, pristupačnim metodima njihove javne, znanstvene provjerljivosti.

Sve brojnije kompilacije postale su, na žalost, tolerirana vrsta plagijata. Ta parazitska publicistička podvrsta, koja odavno destruiira i ponižava domaću i regionalne historiografije, egzistira na istraživanjima drugih. *Autori* kompilacija nemaju originalne kreativne potencijale. Oni su, ustvari, montažeri njihovih ličnih fatamorgana, koje iluzionistički prenose dijelu povodljive, tematski ranjive, publike. Njihovo prisustvo u javnosti svjedoči o znanstvenom i kulturnom zastoju, čak nazadovanju, prije svega, akademske, medijske, a onda, i cjeline društvene zajednice.

Znanstvenici istražuju zbog sebe, radeći u korist čovječanstva. Njihov se učinak razmatra omjerima pokušaja, promašaja i uspjeha, uz strogu analizu kvaliteta znanstvenog i društvenog dometa originalnih doprinosa autorskog rada. Sve drugo je interesna, klijentelistička, propaganda osrednjosti koja izbjegava dijalog, debatu i boji se kritike. Zato su osrednjost i njen, nerazvijeniji, rođak ispodprosječnost agresivno prisutni kod lobiranja u kuloarima i u javnim, autopropagandnim nastupima u kontroliranom okruženju. Tranzicijska akademska anomalija eskalirala je u patološki oblik, koji je sada teško odstraniti iz zahvaćenih dijelova akademske zajednice. Historičari u tranzicijskim društvima moraju dovršiti veliki poduhvat modernizacije historiografije. Prema ovom autoru, glavni cilj je transformacija historiografije u napredniji, važniji i korisniji dio znanstvenih temelja čovječanstva. To će, posljedično, blagotvorno uticati i na druge znanosti koje koriste rezultate historiografskog rada. Znanstveni i društveni problemi će se efikasnije rješavati i neće se nastaviti gomilati. (Autorov lični historiografski arhiv - Sarajevo [ALHA], Fondovi: Rukopisi, Studija u progresu “Muhadžiri i iseljenici”; Nova napredna historiografija – eksperimentalna, teorijska, primijenjena [Nnh])

Radimo sa onim čime raspolažemo: dijelovima sačuvanih i dostupnih arhivskih fondova, zvaničnim statistikama, procjenama, svjedočenjima iseljenika, publiciranim radovima zainteresiranih suvremenika. Posebna područja predstavljaju stručna i popularna literatura, puna suprotstavljenih mišljenja i tematskih konstrukcija. Međutim, i u ovako ograničenom izvoru provjerljivih informacija, vijesti i činjenica vidljiv je njihov kvantitativni i kvalitativni porast. To je, posebno, važno zbog povećanih mogućnosti usporedbe i kontekstualizacije sadržaja i značenja u povezivanju hemisfere znanstveno poznatog sa hemisferom manje poznatog, koja je u procesu istraživanja, provjere i valorizacije. O ovom dijelu rada pokazaćemo neke od novih načina razmatranja dimenzija poznatog i *poznatog*, u odnosu na političko-publicističke fantazije.

Prošlo je dosta vremena, otkada se, u znanstvenoj literaturi, posumnjalo u namjere nastanka i sadržaj austrougarske povjerljive arhive o iseljavanju domaćeg stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Pro domo klasificirani dokumenti nisu bili namijenjeni javnosti. V. Bogićević je primijetio, da su držani u tajnosti zbog moguće štete po interese Austro-Ugarske u domaćoj i inozemnoj javnosti.¹⁶ Međutim, on i nastavljači nisu ozbiljno uzimali u obzir, da je osnovna svrha takvih dokumenata da se koriste i cirkuliraju u instituciji nastanka. Izlazak sadržaja tih dokumenata u javnost nije bio planiran. Povjerljivi dokumenti korišteni su za interno informiranje i educiranje činovnika i za njihovu upotrebu u formuliranju i vođenju povjerljivih poslova austrougarske uprave. Kao takve, nije ih moguće zanemarivati, niti umanjivati njihov značaj.

Na drugoj strani, znanost je imala sličan problem sa prihvatanjem ili neprihvatanjem vrijednosti osmanskih popisa, statistika i dokumenata, koji su, također, bili namijenjeni za internu upotrebu. Pošto, kao ni austrougarski, nisu bili namijenjeni publiciranju, danas se smatra da su, sadržajno, osmanski dokumenti većinom izbjegli negativne propagandne uticaje. Kao vlast na svojoj teritoriji, osmanska država "je jedina bila u prilici da prebroji muškarce". Zbog toga se mnogi historičari sve "više oslanjaju na cifre koje pružaju osmanski popisi", zadržavajući slobodu autorskog tumačenja.¹⁷

To je, svakako, značajan napredak, u odnosu na ranije više prisutnu odbojnost prema korištenju osmanskih statistika. Šta god ko mislio o tim carstvima, bez austrougarskih i osmanskih dokumenata velika tema balkanskih, regionalnih

¹⁶ Vojislav Bogićević, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878.-1918. god.", *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske/Školska knjiga, Zagreb, 1950, br. 1-4, 175-176.

¹⁷ Fransoa Žoržon, "Poslednji trzaji (1878-1908)" u: *Istorija Osmanskog carstva (pr. Rober Mantran)*, Clio, Beograd, 2002, 656.

i interregionalnih, migracija bila bi nepovezan skup lokalnih, provincijskih, još više antagoniziranih historiografija.

Prema službenim austrougarskim izvještajima, od 1878. do 1918. godine, iz Bosne i Hercegovine iselio se 61.141 musliman. Prvih pet godina okupacije nije vođena iseljenička statistika, a vlasti su u izvještaju za 1905. godinu označile svoje evidencije kao “prilično pouzdane”. Uspoređujući broj muslimana iz vremena okupacije sa njihovim brojem na popisu stanovništva iz 1910. godine; zatim uspoređujući “za navedeno razdoblje prirast muslimana sa prirastom stanovništva ostalih konfesija”, Bogićević je tvrdio, da je njihov “prirast(...)bio za 122.522 lica manji, koliko bi otprilike otpalo na emigraciju”. Istražujući dalje, zaključio je, da je broj muslimanskih “iseljenika morao premašiti i 150.000”.¹⁸ M. Hadžijahić se, u osnovi, složio sa Bogićevićem, smatrajući da je stvarni broj iseljenih muslimana oko 150.000.¹⁹ Đ. Pejanović je prihvatio Bogićevićev način demografskih računica, ali je mislio da se kako piše, Muslimana, od 1878. do 1914. godine, iselilo “oko 140.000 duša”.²⁰ A. Feifalik je zaključio, da se između 1881. i 1912. godine iz Bosne i Hercegovine iselio “63.471 Musliman”. Ovoj temi pridružio se I. Hadžibegović držeći, da je “najrealnija pretpostavka” prema kojoj se “broj iseljenika iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine kretao između 120 i 130.000 osoba”. Bogićevićeve i Pejanovićeve procjene smatrao je pretjeranim ali

¹⁸ V. Bogićević, navedeno djelo, 181-182.

Na 181. strani pogrešno je naveden broj od “ukupno 61.114 lica”. Radilo se o pogrešnom zbiru ili o štamparskoj grešci. Tako se ova greška, nekoliko generacija, neopažena provlačila kroz historiografsku i drugu literaturu.

Izvan sumnje je, da je broj iseljenika (muslimana, pravoslavnih i drugih) bio veći od njihovog zbira iz službenih austrougarskih izvještaja. Kako vidimo, dijelovi hronologije austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom uopće nisu bili tematski dokumentirani. Ne možemo rekonstruirati ni bjekstva, niti ilegalno iseljavanje posebno muslimanskih, kao ni pravoslavnih stanovnika Bosne i Hercegovine.

¹⁹ Muhamed Hadžijahić, Uz prilog prof. Vojislava Bogićevića, *Historijski zbornik*, ostalo kao u napomeni 16, 191.

N. Malcolm pogrešno navodi, da M. Hadžijahić “inzistira na broju 300.000” iseljenika. Usput kazano, Malcolm piše: “Čini se da bi mnogo vjerodostojniji bio broj od oko 100.000 osoba, ali je i opet riječ o pukom nagađanju”. On podsjeća, “da se nisu iseljavali samo muslimani”. U Srbiju se iseljavalo pravoslavno stanovništvo. (Noel Malcolm, *Povijest Bosne kratki pregled*, Erasmus Gilda/Novi Liber/Dani, Zagreb-Sarajevo 1995, 191, vidjeti napomene 13 i 15).

U stvarnosti, M. Hadžijahić je napisao: “Mnogo se inače pretjerivalo u broju ovih naših iseljenika (spominjao se dapače broj od 300.000, jamačno dvostruk od stvarnog broja)”. (M. Hadžijahić, navedeno djelo, 191)

²⁰ Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, Knjiga 12, Beograd, 1955, 43, 50.

je, mehanički, prihvatio pogrešan Bogićevićev zbir iseljenih muslimana.²¹ Prema dosad navedenim stavovima spomenutih autora, broj od 122.522 iseljena Bošnjaka, u vrijeme austrougarske uprave, izgleda kao umjerena procjena.

Istraživanje i posredno zaključivanje nastaviće se na primjeru učešća Bošnjaka u balkanskim ratovima, 1912.-1913. godine, u sastavu Istočne i Zapadne osmanske armije. Austrougarske vlasti su procijenile, da je “na frontu oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika”. U dvije spomenute armije borilo se 285.000 osmanskih vojnika. Udio Bošnjaka bio je značajan. Vojni historičar P. Tomac publicirao je podatke o broju stanovnika Osmanskog carstva: “Evropska Turska imala je 1912. nešto preko 6 miliona stanovnika od kojih 2 miliona muslimana. Azijska Turska imala je 17 miliona., gde je muslimanski elemenat bio u velikoj većini, ali Turaka je bilo samo 7 miliona”.²²

Ako broj od 20.000 mobiliziranih i vojno angažiranih Bošnjaka posmatramo kao model gotovo potpune mobilizacije vojno sposobnog muškog stanovništva (što tada nije bio slučaj), broj ukupne bošnjačke populacije, kao dijela osmanske mobilizacijske baze, možda je bio veći od procijenjenih 122.522 do 150.000. To je, također, moguće čak ako su osmanske vojne vlasti mobilizirale dio odraslijih dječaka i zdravijih staraca da rade u komori, na utvrđivanju položaja i u drugim pomoćnim službama.

U četrdeset godina (1878.-1918.), “prema službenim osmanskim statistika-ma” Balkansko poluostrvo napustio je milion i po iseljenika. Također, veliki broj iseljenika ilegalno je prešao preko osmanske granice.²³ Drugi istraživač potvrđuje tu brojnu migraciju “sa Balkanskog poluostrva u Anadoliju”, jedino što je posma-

²¹ Dr Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 120, 133.

²² Đ. Pejanović, navedeno djelo, 43; Petar Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, 749, 751-752; Tomislav Kraljačić, “Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina (Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine)*, Zbornik radova, Institut za istoriju/Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990, 152.

Prvi opći popis stanovništva, uključujući i žene, otpočeo je 1881. i završen je 1893. godine. Zbog propusta, broj stanovnika Osmanskog carstva procijenjen je na 17.400.000. Neki historičari misle, da je broj stanovnika Carstva bio između 19 i 20 miliona. Drugi popis bio je izvršen 1905. i 1906. godine. Osmansko carstvo imalo je tada 20.800.000 stanovnika. (F. Žoržon, navedeno djelo, 655)

²³ Kemal H. Karpat, “Građanska prava muslimana Balkana”, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku (pr. Fikret Karčić)*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001, 105.

tra od 1876. godine.²⁴ Specijalist za društvenu historiju i historijsku demografiju posmatra sudbinu balkanskih muslimana kao “statističku prezentaciju katastrofe”. U zemljama koje je osvojila Srbija, i naslijedila Jugoslavija, samo “46 % prijeratnih muslimana je ostalo”. Zaključio je: “U toku Prvog svjetskog rata(...) čija je grozna smrtnost zauvijek zapamćena na Zapadu, zaraćene strane su strašno patile, ali u toku rata stanovništvo Francuske je palo samo za 1 %, dok u Britaniji nije bilo opadanja broja stanovništva. Muslimani osmanlijske Evrope izgubili su 27 % stanovništva. To je, tvrdim, značajan gubitak i nije pretjerano to označiti kao katastrofu”.²⁵ Tu su, sigurno, uključeni i gubici bošnjačkih iseljenika.

Radi pronalaska mjernih jedinica i načina izračunavanja demografskih proporcija između bošnjačkih iseljenika i domaćeg stanovništva u turskom društvu-utočištu, pratićemo obnavljanje, kroz porast, njegovog stanovništva. Krajem 1938. godine u Turskoj Republici živjelo je “17.829.214 duša”. Bio je to porast stanovništva za oko tri miliona, u odnosu na 1928. godinu.²⁶ Prema statističkom godišnjaku za 1941./1942. godinu, štampanom u Ankari krajem 1943. godine, Turska Republika imala je 18.500.000 stanovnika. Navedeno je, da godišnje useli u Tursku “5-8.000 porodica sa 20-30.000 članova”. Oni su smatrani muhadžirima koji su dobijali državnu pomoć. Kako je navedeno, “kod zadnjeg popisa pučanstva u Turskoj bilo je muhadžira (rođenih u inozemstvu i doseljenih u Tursku) kako slijedi(...)iz Jugoslavije, u vil.(ajete) Izmir, Manisa, i Brusa i Istanbul 158.000”.²⁷ I onda, još podataka iz 1954. godine: “Po *Turskoj enciklopediji* (Türk Ansiklopedisi) broj Bošnjaka koji su se iselili u islamski Orijent, iznosi ravno 600.000 duša. Oni su se u tamošnjem stanovništvu utopili”.²⁸

Za raspravu je koliko i kako su se Bošnjaci prilagodili životu na Bliskom istoku. Ovdje treba pronaći prihvatljiv, približan, omjer koliko je Bošnjaka od ovog, pretpostavljenog, broja, živjelo u Turskoj Republici a koliko u bliskoistočnim, arapskim, zemljama. Uzećemo pola miliona duša u Turskoj kao orijentalnu bošnjačku maticu. U istraživanjima sam nailazio na kolonije i grupe Bošnjaka u Siriji, Palestini, Saudijskoj Arabiji, Kuvajtu, drugim zemljama Zaljeva, Sudanu... Smatraćemo, makar privremeno, da ih je u arapskim zemljama bilo oko 100.000, mada mislimo da je to preuveličan broj.

²⁴ F. Žoržon, navedeno djelo, 657.

²⁵ Justin McCarthy, “Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, septembar-oktobar 1999, br. 9-10, 982, 984.

²⁶ “Stanovništvo Turske”, *Muslimanska svijest*, br. 59, Sarajevo 2.5.1939, 4.

²⁷ HAS, Fond: Ostavština Šemsudina Sarajlića. Turska u brojkama, Zagreb 1944, kut. 6, f. 13.

²⁸ Smail Balić, “Bošnjaci u inostranstvu. Pustolovi, iseljenici, prognanici”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, maj-juni 1999, br. 5-6, 461.

Početakom 1950-ih godina Turska Republika imala je oko 20 miliona stanovnika.²⁹ Sada možemo ući u rizičnu operaciju pokušaja računanja omjera Bošnjaka prema ukupnom broju stanovnika Turske. Kada postavimo 500.000 Bošnjaka naspram 20 miliona, to je 2,5 % od ukupnog broja stanovnika turske države. Ako ostanemo kod tog procenta učešća Bošnjaka u stanovništvu Turske, možemo pratiti njihov mogući rast, prateći rast stanovništva države. Tako možemo, recimo, saznati približan broj Bošnjaka u Turskoj, u veoma kritičnoj 1993. godini po opstanak Bošnjaka i države Bosne i Hercegovine.³⁰

Nećemo dobiti preciznije podatke oslanjajući se na neke zvanične, čak interne, dokumente iz vremena jugoslavenske republike. U službenoj studiji o iseljenicima u Turskoj, iz prve polovine 1970-ih godina, piše: "Prema dosad poznatim zvaničnim podacima turske statistike o broju turskih državljana, koji su prilikom popisa stanovništva u Turskoj izjavili da su rođeni u Jugoslaviji, bilo je 1955. godine 121.219, a 1965. godine 240.469 naših iseljenika(...)Nije, međutim, poznato kako je glasilo pitanje na koje je dobijen odgovor o porijeklu. Pitanje se sigurno nije odnosilo na sve ranije doseljene porodice sa područja današnje SFR Jugoslavije". U tom zvaničnom dokumentu izrečena je ozbiljna sumnja u broj od 7 miliona iseljenika i njihovih potomaka svih nacionalnosti, sa jugoslavenskog područja (slavenskog, albanskog, turskog, čerkeskog porijekla), "ne samo u posljednjih stotinu godina nego i u ranijim vremenima". Autori studije smatrali su realnijim broj od 2 miliona iseljenika i njihovih potomaka. Turska je tada imala oko 35 miliona stanovnika, a u Istanbulu je, navodno, živjelo "oko 200.000 naših iseljenika i njihovih potomaka".³¹ Podaci iz 1965. godine govorili su, da je u istanbulskoj regiji živjela 91.000 useljenika, rođena u Jugoslaviji.³²

Početakom decembra 2015. godine, međunarodni televizijski medij prenio je vijest, da "turske vlasti koriste podatak, da u Turskoj danas živi između 6 i 10 miliona ljudi, porijeklom sa Balkana".³³ Medijima se prenose izjave najviših turskih

²⁹ *Savremena Turska*, Novinsko izdavačko preduzeće udruženja novinara Srbije, Beograd, bez godine izdanja, 49.

³⁰ *The Times Narodi Europe (pr. Felipe Fernández-Armesto)*, Naklada Zadro, Zagreb, 1997, 234. Turska Republika imala je 1993. godine 57.700.000 stanovnika, od kojih su 98 % bili muslimani.

³¹ *Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj*, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine (za internu upotrebu), Sarajevo, oktobar 1974, 4-6, 27, 37-39.

³² *Populations of the Middle East and North Africa. A Geographical Approach (Edited by J.I. Clarke and W.B. Fisher)*, University of London Press Ltd, London, 1972, 64.

³³ Al Jazeera Balkans, Kontekst, 15:30 – 16:00, 6.12.2015.

zvaničnika, da Turska danas (sredinom 2018. godine) ima 80 miliona stanovnika. Zadržimo li kao konstantu 2,5 % učešća Bošnjaka u stanovništvu Turske Republike, dobićemo 2 miliona ljudi.³⁴ Pitanje je problem koji svako društvo, svaka nacija koja ima dijasporu, mora riješiti: Kako u zajedničkom dobru povezati ljude koji su otišli u društvo-utočište sa onima koji su ostali u društvu- matici?

Kratki ogled o stanju balkanske demografske i historiografske statistike: aproksimacija = manipulacija

Živimo u dobu opće banalizacije stvarnosti. Ideologizacija i propaganda u nerazvijenom dijelu svijeta ozbiljno potkopavaju društvene temelje i minimiziraju humanističke vrijednosti. Humanističke znanosti su, također, postale posebno ciljane mete političkih i medijskih manipulacija u korist raznih vladinih i nevladinih interesnih, klijentelističkih struktura i njihovih mreža uticaja. Znanstvenici su dužni oduprijeti se formiranju manipulativnih iluzija o interesnoj stvarnosti. Agresivno potkopavanje društvenih vrijednosti utiče na smanjenje javnog interesa za ulogu znanosti. Manipulativna, svakodnevna proizvodnja informacija utiče da ih javnost, bez dovoljno gustih filtera provjere kvaliteta, zamijeni za, navodne, vijesti a njih, posljedično za, navodne, činjenice. Slično se, u sporijem ritmu sa dubljim i dugotrajnijim posljedicama, događa i u nesolidnim dijelovima akademskih zajednica. Kako ćete istraživati rijeku vremena, ako ne osjećate suzu koja vam teče niz obraz?

Kada idete isključivo tuđim tragovima, zalutaćete; prvo u znanosti, a onda izvan nje. Uvijek ćete doći na početak, ali ne svojih tragova. Osnovna svrha znanosti je tražiti nepoznato i provjeravati poznato/*poznato*. Tražiti, pronaći i istražiti nepoznanice i tajne u vlastitoj i univerzalnoj bazi podataka koji su oduvijek tu, u nama i oko nas. Biti znanstvenik – istraživač je bliže misiji nego svakodnevnom, rutinskom poslu. Onako kako se odnosite prema univerzalnom, hu-

³⁴ “Statistika je točan zbir krivih podataka”, moglo se čuti u jednoj humorističnoj seriji. (HRT 2, Bitange i princeze, ep. 15, sez. 3, 19:16 – 19:57, 22.10.2015.)

Površno gledajući na problem, dodatak humora u dramu i tragediju može uvjetovati nastanak nekog oblika farse ili tragikomedije. Autor smatra, da je i to razlog za nastavak istraživanja različitosti ljudskog ponašanja i publiciranja potvrđenih rezultata.

Potrebno je više se koncentrirati na **Efekat migracijske pračke**: Volja društva-matice mora opustiti ruku koja čvrsto drži pračku u položaju spremnom za izbačaj, otpuštanje, iseljenika iz domovine rođenja. Temeljne društvene promjene začinju se u umu svakog pojedinca, voljnog da učestvuje u njima.

manističkom, kodeksu vrijednosti, posljedično se odnosite i prema znanstvenim vrijednostima. Ako ih poštuju, rezultati rada su značajniji, korisniji i trajniji. U suprotnom, to je samozadovoljna politička, medijska i kvaziznanstvena estrada: troslojni populizam.

Konkretno o brojevima: da bismo *dostigli* ranije spomenuti broj od 7 miliona, bošnjačke i druge iseljeničke muslimanske majke bi, najkasnije od polovine 19. stoljeća morale do danas rađati po 10-ero zdrave djece. Od tih, pretpostavljeno, desetero rođenih najmanje troje je umrlo u ranom djetinjstvu; troje ili četvero odraslijih i doraslih za udaju i pušku pokosile su epidemije, glad, pobune i ratovi. Neki od zadnjih spomenutih ostavili su iza sebe nejakom potomstvo, a drugi nisu imali vakt da ga steknu. To su faktori realnog usporavanja rasta populacije u turbulentnom 19-om i u razornoj prvoj polovini 20-og stoljeća na Balkanu i anadoljskoj evroazijskoj ćupriji. Sa nestankom ljudske biomase, nestajao je dio snage obnove i napretka zajednice. Društvo je nazadovalo, segmentirano, i kao cjelina. Čak, da su navedeni uzroci realnog smanjenja i usporavanja obnavljanja i rasta populacije nanijeli nešto manji gubitak, kod ono desetero rođene djece, do njihove biološki reproduktivne faze, gore spomenuti, izmaštani, broj od 7 miliona muslimanskih iseljenika i njihovih potomaka teško da bi bio dostignut. Ne smije se zaboraviti, da u moderno doba, naročito od druge polovine 20-og stoljeća, dolazi do postepenog usporavanja prirodnog priraštaja. To ima uzroke u postepenom rastu životnog standarda i, s tim u vezi, promjenom navika posebno u gradovima u matici i dijaspori; uprkos činjenici porasta kvaliteta zdravstvene službe koja je, potencijalno, omogućavala veći natalitet od mortaliteta.

Sumornih bajki o preuveličanim brojevima balkanskih naroda u dijaspori nisu ostali pošteđeni ni narodi-sugrađani niti narodi-susjedi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Albaniji... To je, kako izgleda, jedan od mehanizama samozaštite od potencijalnih prijetnji i strahova od "ponavljanja historije zla i genocida" nad vlastitom zajednicom i strahova od odmazde za učinjena zla drugim zajednicama. Taj *circulus vitiosus* imamo zahvaliti intelektualno besplodnoj nebrizi velikog broja znanstvenika i destruktivnom djelovanju bučne, nacionalističke, akademske manjine. Zbog toga je bitno usporen prodor znanstveno i moralno provjerenih činjenica o realnoj historiji balkanskih i bliskoistočnih naroda u javni prostor, prije svega u njihove školske sisteme. Broj nije samo znak bivšeg postojanja. Broj je potvrda života. Uvećavajući lažno brojeve ubijenih, ranjenih, unesrećenih, prognanih, iseljenih, poniženih rugamo se životu i čovječnosti. Umanjujući te brojeve ubijamo vlastitu ljudskost i postajemo čudovišta. To je zločin prema sebi.

Putovanje bošnjačkih muhadžira, samih među armijama^{35*}

Prolog

Stoljetno neprijateljstvo Beča i Istanbula dovelo ih je, postepeno, do modernog doba. U njemu su reorganizirana Austro-Ugarska i dijelom reformirano Osman-sko carstvo došli u položaj opadajućih regionalnih sila i nevoljnih saveznika. Poslije poraza u Prvom svjetskom ratu, na humusu tih pobijedenih i otpisanih multikonfesionalnih i multinacionalnih carstava nastala je nova složena država – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Opterećene historijskim naslijeđem, kulturno raznolike, iznutra korumpirane političke vlasti nisu bile u stanju pravedno i trajno rješavati ni socijalna niti nacionalna pitanja. Neki su u domaćim muslimanskim narodima, slavenskim i neslavenskim, vidjeli prijetnju i neželjeni ostatak srušenog Osmanskog carstva. Manje nego u vrijeme austrougarske uprave, Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Kosova i Makedonije opet su se počeli iseljavati. Ovo je samo jedna od brojnih neispričanih muhadžirskih historija u osmansko/turskom prevratničkom i revolucionarnom dobu. U njenom središtu su dva predstavnika bošnjačke familije, podijeljene različitim odanostima.

Prvi čin³⁶

Poslovna prilika u ratno doba, pravac Eskišeher

U sjećanju Abdurahmana Mešića, bošnjačkog muhadžira iz Adapazara, 1920. bila je godina “najstrašnije faze” grčko-turskog rata.(v:...) Oni koji, poput njega, nisu učestvovali u borbama morali su, prema njegovom svjedočenju, “pored svih opasnosti zarađivati svagdanji hljeb, a bilo nas je koji smo morali poslovno i putovati”. S tugom je uspoređivao ugođaj predratnih putovanja sa onima u “ratnoj i podivljaloj okolini”, gdje je vidio “vješanja, strijeljanja, pokolje”. Progonile su ga slike: “ispijena lica majki, koje su možda još jučer gledale pokolj svoje nejake

³⁵ *Prva prezentacija novog historiografskog izraza, historiografskog teatra kao dijela, u apstrak-tu spomenute, Nnh-e publicirana je u formi historiografske tragedije: Muhidin Pelesić, “Boris na kraju puta ili Herojstvo usamljenika u gustom, previrućem procjepu vremena koji imenu-jemo čovjekovim životom”, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010, br. 5, 245-261. Drugo uobličavanje ovog izraza je historiografska burleska, nastala 2017. godine, koja je dio teksta autorove disertacije. Ovo je treća realizacija historiografskog teatra, sada kao historiografske drame.

³⁶ Abdurahman Mešić, “U tuđem svijetu”, *Novi behar*, Sarajevo, 15. marta 1933, br. 18, 240-241.

dječice”. Izlažući i svoj život opasnosti, nastavio je putovanje vođen svojom mukom: “Raditi i živjeti se mora”. U to vrijeme bio je prekinut skoro svaki putnički i robni saobraćaj sa Istanbulom. Svega je nedostajalo. Ljudi su se odvikli “svakog luksuza”. Živjelo se “s onim, s čime je Bog obdario Malu Aziju”.

Mešić se bavio štampanjem dopisnica, novina, reklamnih materijala. Vladala je velika nestašica papira. Približavala se Nova godina. Ranije su kalendari dolazili iz Istanbula. Mešić je odlučio pokušati, da ih on štampa. Uspio je saznati, da se “u podrumu najveće radnje” nalazilo “nekoliko bala tankog papira, u kakav kod nas zamotavaju limunove i naranče”. Vlasnik je bio sretan riješiti se tog papira, zaboravljenog 20 godina poslije jedne neuspjele poslovne špekulacije. Mešić je odštampao novogodišnje kalendare. “Išli su kao halva”, sjećao se kasnije. Dobio je veliku narudžbu iz Eskišehera, koju je tamo otpremio željeznicom. Mešić se nadao skoroj naplati. “Eto čara”, nadao se. Ali, kalendari nisu stigli do Eskišehera. Naručilac je nekoliko puta reklamirao. Telefonske i telegrafске veze bile su pokidane zbog rata. Mešić je saznao broj teretnog vagona, kojim je otišla njegova roba. Odlučio je putovati vozom, raspitujući se na svim usputnim stanicama: “Gdje su kalendari zapeli?” Uz preporuku “komandanta ‘narodne vojske’ sjedoh u jedan teretni voz, koji je trebao ići do Eskišehera. U tom vagonu su bili konji, izbjeglice i vojnici”. Voz je išao “samo noću i to s najvećim oprezom, pošto je cijela ta pruga bila u ratnoj zoni”. Mešić nije pronašao spomenuti vagon, broj 12.674, “u kojem je”, kako je kazao, bio “moj tromjesečni trud i čar”. Put od Adapazara do Eskišehera, “koji normalno traje 10 sati prevalismo za šest dana”. Mešić je u Eskišeheru odsjeo kod svoga rođaka, koji se “već mjesecima tamo sklonio od rata i pokolja”. Odmah je izvijestio knjižara, koji je poručio kalendare, “da se nema čemu nadati”.

Brzo su osjetili, da je rat “postajao grozniji”. Grčka vojska osvojila je Biljedžik. Kada su shvatili, da se tu neće uspjeti održati, Grci “poklaše što se(...)živo zadesilo, grad iz temelja sruviše sa zemljom a sve mostove na pruži porušiše. Vratili se na staru liniju”. Čuvši, da su “u Adapazar provalile pristaše sultana pod zapovjedništvom famoznog Čerkeza Anzavura^{37*}”, Mešić je morao produžiti svoj boravak u Eskišeheru. Iz toga je nastao zapis o njegovim zemljacima, koji su se ranije doselili u taj dio Turske, ili su se od ratne nevolje tamo sklonili: “U Eskišeheru je pored starih tamošnjih muhadžira bilo mnogo Bosanaca, koji su

³⁷ *Čerkeski oficir, odan sultanu i osmanskim vlastima, Ahmed Anzavur borio se protiv turskih nacionalista, čije je sjedište bilo u Ankari. Mustafa Kemal, kasnije poznat kao Atatürk, predvodio je “borbu za nacionalnu neovisnost i civiliziranje zemlje prema zapadnom modelu”. (Andrew Mango, *Atatürk. Biografija utemeljitelja moderne Turske*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2011, 265-273)

se iz raznih mjesta na vrijeme sami dali evakuirati, a bilo ih je kao i ja, koji su došli poslom, i nisu mogli natrag. Bez razlike zašto je tko tu, sastajali smo se svakodnevno u jednoj kafani, igrali žandara i tablaneta i razgovarali 'bosanskim' jezikom(...)Išli smo na pazar, na kojima vagonima pšenice leži nagomilano kao egipatske piramide, a da te otvorene gomile niko ne čuva(...)Eto tako su prolazili dani našeg drugog muhadžireta. Mi koji smo bili iz Adapazara, a koji smo slučajno morali boraviti u Eskišeheru svakodnevno smo kovali planove, kako da se vratimo u naš kraj. Bili smo ga se mnogo zaželjeli. To mjesto je više bosansko nego ičije drugo, jer u njemu ima preko dvije hiljade bosanskih domova. Tamo bakal Turčin u bijeljinskoj ili tatarskoj mahali zna naš 'bosanski jezik', tamo Tale svake večeri čita pjesmaricu s punim ličkim oduševljenjem, tamo smo se ipak osjećali kao da smo u Bosni. Kako se ne bi osjećali, kada tamo imade i naših pravih bosanskih šljivika, koje su naši iseljenici s najvećom pažnjom prenijeli, presadili i uzgojili”.

Devet Bošnjaka iz Adapazara pravilo je planove za povratak kući. Bojali su se, jer tamo je vladao “sultanov miljenik, grčki plaćenik i neprijatelj vladajućeg naroda Anzavur”. Mešić je tako stavio čitaocima do znanja, da je on bio pristalica turskih nacionalnih vlasti u Ankari. Jednog dana dobili su “radosnu ali nesigurnu vijest”, prema kojoj će “narodna vojska poduzeti ofanzivu i zauzeti Adapazar”. Spomenuta deveterica Bošnjaka brzo su se okupila i odmah krenula u Geyvu, tamo sačekati oslobođenje njihovog grada. Odatle su mogli za nekoliko sati stići pješke do Adapazara.

Drugi čin³⁸

Pustolovni povratak kući, u Adapazar

Vozovi su saobraćali od Eskišehera do Biljedžika. Putnici su se vozili besplatno na svoj rizik, “metnuvši glavu u torbu”. Vozovi nisu imali vozni red: “kretali su kad se napune, a stajali svugdje, gdje je tko htio. Saobraćali su samo zato, da narod vidi da mašine hodaju i da se nema čega bojati. Mi smo ga prozvali voz strpljenja.” Od Biljedžika do Akhisara “pruga, mostovi i ceste” bili su razrušeni. Deveterica Bošnjaka prebacili su se do Akhisara anadolskim fijakerima “jajlija-ma” i pješke. Grad su ranije uništili Grci. Jedini stanovnici koje su zatekli u njemu bili su kahvedžija i njegova žena. Pobjegli su u šumu, hranili se “travom dok su Grci rušili, palili, potkivali ljude i klali”. Kada su se Grci povukli, vratili su se

³⁸ A. Mešić, navedeno djelo, 241-243.

u Akhisar i zatekli “svoje dvoje nejake dječice naprosto zaklane”. Saznavši da je pruga do Geyve ispravna, Bošnjaci su odlučili krenuti niz nju pješke.

Idući niz prugu, vidjeli su da za njima “dolazi jedan vagonet” (vjerovatno drezina). Bio je natovaren sanducima municije, na kojima je sjedio vojnik. Zamolili su ga da i njih poveze. Pristao je uz dva uvjeta: morali su uzbrdo gurati vagonet i kilometar prije Geyve sići sa drezine. U neko doba počela je padati jaka kiša. Padala je satima, ali Bošnjacima nije posebno smetala jer su grabili prema Adapazaru. Kada je bio najjači pljusak, “Miralembeg je pjevao ‘Zaplakala stara majka...’ i davao snage onima”, koji su bili na redu da guraju drezinu uzbrdo. Geyva je bila “veliko i moderno grčko selo” koje je “od strane Turaka bilo svađano sa zemljom a stanovništvo je doživilo istu sudbinu, koju su doživili okolni turski gradovi od strane Grka”. Bile su sačuvane samo željeznička stanica i nekoliko drugih zgrada. Adapazarski Bošnjaci dobili su na raspolaganje jednu sobu u napuštenoj zgradi. Skupili su novac i kupili hasure, metlu, ibrik, čajluk i karte za igranje. Užasna vrućina uštedjela im je izdatak za pokrivače. Čekali su mjesec dana, da se “narodna vojska” pripremi za napad na Adapazar. Dobro su se slagali sa oficirima, pa kad je Bošnjacima nestalo novca “oni nas upisaše u vojnički spisak i tako smo svaki dan dobivali vojničku vrlo ukusnu hranu”.

Jednog dana zapovjednik je rekao, da ga zanima ko je iz Arifiye otputovao salonskim kolima u Adapazar. Dodao je, da bi nagradio onoga ko bi mu to uspio dojaviti. Mešić, koji se zaželio kuće i svoga posla, dobrovoljno se javio za taj rizični zadatak. Uvečer je krenuo. Kada je stigao do Arifiye, vidio je da je zaposjednuta Anzavurovim snagama. Obmanuo je čerkeske stražare, govoreći im da je došao nekim poslom iz Adapazara. Kada je ugledao jedna natovarena kola, pogodio se sa seljakom da ga tajno, sakrivenog ispod kukuruza, proveze do Adapazara. Tako je Mešić “još toga jutra nakon dvomjesečnog lutanja slatko zaspao u svom krevetu”. Poslije nekoliko sati na vrata mu je zakucao policajac i rekao, da se odmah javi kajmakamu. “Netko me je morao primjetiti i odmah dojaviti”, zaključio je Mešić.

Pred kajmakamovim uredom bila je velika gužva. Mešić je saznao da je kajmakam bio njegov bliži rođak, Hajrudin-beg. Abdurahman je razmišljao: “Dakle i jednog Mešića zapalo je, da makar privremeno zavlada i pokaže svoju silu(...)S jedne strane sam se veselio, da me taj rođak neće proganjati i poslati na vješala, a s druge strane sam ga žalio, što će se zamjeriti cijelom narodu, i Bošnjacima i Turkušama, jer je bio u službi Anzavura, koga je svak mrzio iz dna duše”. Pred podne Mešić se suočio sa kajmakamom. Prije toga bilo je izrečeno nekoliko smrtnih i drugih teških kazni. Hajrudin-beg se pravio da ne poznaje Abdurahmana. Bio je okružen teško naoružanim Čerkezima i Abazama. Jedan od njih vodio je zapisnik:

- Kako se zoveš?
- Abdurahman bin Hamza.
- Koliko ti je godina?
- Dvadeset.
- Protiv tebe je prijava da si veliki pristaša 'kuvayi milije' (narodne vojske) i da si tamo među njima bio nekoliko mjeseci, te da si sinoć tajno došao u grad u svojstvu uhode. Šta veliš na to?"

Mešić se branio, da je strani državljanin, mada tada to nije bio. Objasnio je, da je bio poslom u Eskišeheru, da mu je zbog ratnih okolnosti trebalo toliko dugo vremena da se vrati kući. Hajrudin-beg, i dalje se praveći da ne poznaje Abdurahmana, upitao ga je, da li može ponuditi dokaz o svome stranom državljanstvu. Abdurahman je to potvrdio i data su mu tri sata da ga donese. Prije nego je krenuo, Abdurahman se zahvalio na turskom; Hajrudin-beg mu "tobože odgovori bosanski", samo kazavši: "Donesi kakvo bilo ćage Allaha ismarladik". Mešić je od kuće donio austrougarski pasoš, kojim je njegova porodica iselila 1911. godine. Svi su se, opet, skupili oko stola iznad pasoša. Jedino je Hajrudin-beg "od tog groznog vijeća znao latinicu". Poslije, navodnog, detaljnog pregleda pasoša Hajrudin-beg je presudio: "Slobodni ste". Kasnije je Abdurahman Mešić povjerio javnosti: "Ne dao Bog da je tada u Turskoj bilo prezimena, Čerkezi i Abaze, koji su bili članovi vijeća odmah bi vidjeli da smo ja i njihov kajmekam rod i ne bi se tako lako obmanili s Hajrudinbeyovim trikom".

Sada je trebalo izvršiti zadatak, kojeg se Mešić prihvatio od zapovjednika narodne vojske. Saznao je ime Anzavurovog pomoćnika, koji je dva dana ranije doputovao u Adapazar. Pronašao je svog povjerljivog sugrađanina, kojega naziva "našeg Talu Ličanina", i poslao ga u Geyvu da odnese tu vijest. Ali, istu večer ušla je narodna vojska u Adapazar. "Naš Tale" vratio se s pola puta, osmerica adapazarskih Bošnjaka dođoše sutradan.

Svi su bili zadovoljni, "ali jedan je Bosanac stradao". Hajrudin-beg "je morao sa ženom i djecom bježati sa Anzavurovim i grčkim četama, a i sada se povlači i pati po Grčkoj(...)Žao mi ga je. Nije prispio natrag u Bosnu, a u Tursku ne smije. Meni je doduše mnogo valjao, ali je zato drugima škodio".

Zaključak

Profesionalci su, također, ponekad skloni napraviti amaterske greške. U tome nema bitne razlike, da li ih je napravio neko u Sarajevu ili u Cambridgeu. U radu je dodirnuo nekoliko takvih slučajeva. Kada nedostaju provjerljive činjenice, istraživači se moraju suočiti sa varijacijama demografskih procjena. Ponuđeni su novi uvidi i načini približavanja saznanju o mogućem broju Bošnjaka, iseljenih u Osmansko carstvo i Tursku Republiku. Napravljen je solidan kvalitativni pomak u istraživanju ove teme. Ponuđeni rad je dio uvoda u znanstvena razmatranja, koja su u razvoju i uskoro slijede. Naprijed spomenuta imena i brojevi nisu ni razlozi, niti povodi, za samoljubivost i euforiju na jednoj i omrazu i frustraciju, na drugoj strani tematski zainteresirane regionalne javnosti. Oni su važni orijentiri u putovanju pojedinaca i zajednica kroz vrijeme koje im je poklonjeno.

THE EMIGRATION OF BOSNIAKS FROM THE SOCIETY OF THE COUNTRY OF ORIGIN TO THE COUNTRY OF ASYLUM

Summary

Professionals are, like everyone else, prone to making amateur mistakes at certain moments. This can happen equally to someone from Sarajevo or Cambridge. In this paper, several these instances were inspected. When there is a case of the lack of verifiable facts, researchers have to deal with varying demographic estimates. New insights regarding the potential number of Bosniaks emigrating to the Ottoman Empire and the Turkish Republic were supplied. There is a reliable qualitative shift in the research of this topic. The paper represents a part of the introduction of the scientific research which is currently being developed. Ensuing names and numbers are not the reasons, nor causes for self-love and euphoria on one, and hatred and frustration on the other side of that part of the regional public which is interested in this topic. They represent an important landmark of the individuals and communities who travel through time which is given to them.